

Еволюція поглядів Василя Сухомлинського щодо психолого-педагогічної характеристики учня

Evolution of Vasyl Sukhomlinsky's views on the psychological and pedagogical characteristics of a student

Олександр Міхно (м. Київ)

Анотація. У статті висвітлено погляди В. Сухомлинського щодо психолого-педагогічної характеристики особистості учня. На основі аналізу протоколів засідань педагогічної ради та психологічного семінару Павльської середньої школи, що зберігаються у фондах Педагогічно-меморіального музею В. Сухомлинського (с. Павлиш Кіровоградської області), автором простежено розвиток поглядів педагога на методіку складання, зміст та призначення психолого-педагогічної характеристики учня.

Abstract. The article outlines the views of V. Sukhomlinsky on the psychological and pedagogical characteristics of the student's personality. On the basis of analysis of the protocols of meetings of the pedagogical council and the psychological seminar of Pavlyska secondary school, which are stored in the funds of the V. Sukhomlinsky Pedagogical-Memorial Museum (Pawlish village of Kirovograd region), the author traces the development of the views of the teacher on the method of compilation, content and appointment of the student's psychological and pedagogical characteristics.

Аннотация. В статье освещены взгляды В. Сухомлинского на проблему психолого-педагогической характеристики личности ученика. На основе анализа протоколов заседаний педагогического совета и психологического семинара Павльшской средней школы, хранящихся в фондах Педагогически-мемориального музея В. Сухомлинского (с. Павльш Кировоградской области), автором прослежено развитие взглядов педагога на методику составления, содержание и назначение психолого-педагогической характеристики учащегося.

Ключові слова: В. Сухомлинський, педагогічна антропологія, вивчення вчителем учня, психолого-педагогічна характеристика, особистість учня, психологічний семінар.

Key words: Vasyl Sukhomlinsky, pedagogical anthropology, pupil's study, psychological-pedagogical characteristic, student's personality, psychological seminar.

Ключевые слова: В. Сухомлинский, педагогическая антропология, изучение учителем ученика, психолого-педагогическая характеристика, личность ученика, психологический семинар.

Сучасна гуманістична домінанта в освіті обумовлює аксіологічну сутність педагогічної науки і формує її фундаментальний напрям – педагогічну антропологію, в основі якої лежать уявлення про природу і сутність людини, про природу її виховання. Антропологічний підхід, складаючи одну з головних аксіом педагогіки з моменту її зародження, наявний у працях багатьох педагогів минулого (Я.-А. Коменський, А. Дістервег, М. Пирогов, К. Ушинський, С. Русова та ін.), але лише В. Сухомлинський не тільки підняв його до рівня головної мети виховання, а й блискуче реалізував у очолюваній ним Павльській школі.

Для успішної практичної реалізації означеного підходу В. Сухомлинським було визначено першочергове антропологічне завдання – всебічне знання вчителем свого вихованця: «Виховувати – це насамперед знати дитину, а щоб знати – треба постійно бачити, вивчати. Без знання дитини, без глибокого розуміння всієї складності явищ, які відбуваються в її душі, виховання стає сліпим і тому беззмістовним» [12, с. 204]. У процесі вивчення педагогом учня винятково важливого значення Василь Олександрович надавав психолого-педагогічній характеристиці.

Як свідчить аналіз наукових праць, присвячених вивченню складових педагогічної системи В. Сухомлинського, виділенню етапів їх становлення й розвитку (М. Антонець, І. Бех, М. Богуславський, Л. Березівська, Н. Дічек, І. Зязюн, В. Кузь, М. Мухін, В. Риндак, О. Савченко, О. Сухомлинська, Т. Челпаченко та ін.) погляди вченого-педагога щодо психолого-педагогічної характеристики учня ще не були предметом спеціального дослідження.

Мета статті – висвітлити еволюцію поглядів В. Сухомлинського на методику складання, зміст і призначення психолого-педагогічної характеристики учня.

Проблема вивчення особистості учня та складання на цій основі його психолого-педагогічної характеристики була в центрі уваги В. Сухомлинського практично з перших років його керівництва Павлівською школою. Так, у протоколі засідання педагогічної ради від 15.01.1950 р. читаємо: «Аналіз педагогічних характеристик учнів (доповідають класні керівники Сухомлинська Г.І., Левицький П.П., Скочко В.О.)» [1, арк. 14, зв.]. І далі: «Заслухавши педагогічні характеристики, педагогічна рада відмічає, що дані характеристики складені правильно, в них охоплені всі риси характеру учнів і вдало відзначені індивідуальні особливості і риси характеру учнів. Педагогічна рада зобов'язує всіх класних керівників глибоко вивчати кожного учня і писати всебічні, широкі характеристики» [1, арк. 16, зв.]. У рішенні педагогічної ради від 22.04.1952 р. зазначено: «Заслухавши інформацію директора школи Сухомлинського В.О. про складання педагогічних характеристик учнів, педрада постановляє зобов'язати всіх класних керівників до кінця навчального року скласти педагогічні характеристики учнів своїх класів. У характеристиках вказати:

1. Стан здоров'я, домашні умови учнів.
2. Як учень готує домашні завдання.
3. Особливості пам'яті учнів.
4. Пояснити особливості поведінки.
5. Здібності і нахили учня.
6. Накреслити конкретні шляхи покращення успішності учня» [2, арк. 31].

Зазначимо, що В. Сухомлинський до середини 1950-х років був прихильником «школи учіння» [8, с. 17], з її спрямуванням на міцний базовий компонент знань і умінь, переважанням розумової праці учнів. Це відбилося і у поглядах педагога на зміст педагогічної характеристики: запропонована схема передбачає характеристику учня як суб'єкта навчальної діяльності, тобто

охоплюється насамперед інтелектуально-вольовий комплекс рис (навички, вміння і здібності), що, безперечно, впливає на розуміння учня як особистості. Статус, ціннісні орієнтації, мотиви поведінки і, нарешті, характер учня оцінюються в залежності від того, як він вчиться.

У 1953 р. В. Сухомлинський публікує статтю «Педагогічна характеристика учня», де обґрунтовує власні погляди на зміст і призначення характеристики. «Індивідуальні особливості полягають насамперед у особливостях засвоєння навчального матеріалу. На кожному етапі навчання вчитель повинен мати уявлення про те, як учень засвоює матеріал, як він його запам'ятовує і заучує правила. Ось ця характеристика особливостей засвоєння учнем навчального матеріалу і набуття ним практичних навичок і має, нам здається, складати зміст педагогічної характеристики. Сюди мають входити особливості пам'яті учня, його роботи на уроці і під час виконання домашніх завдань» [9, с. 48]. Однак педагог застерігає від остаточних категоричних визначень, наголошуючи на тому, що індивідуальні особливості учня не є чимось незмінним, постійним. Вони змінюються, а отже, має змінюватися і педагогічна характеристика учня: «Вона має окреслювати перспективи розвитку учня у майбутньому, перспективи його зростання. Головною у педагогічній характеристиці має бути вказівка на те, як розвиваються здібності учня і що ще слід зробити вчителю, щоб учень краще засвоював програмний матеріал» [9, с. 48].

Подаючи кілька зразків характеристик учнів, В. Сухомлинський зазначає, що вчителі Павлівської школи у процесі складання характеристики керуються тим, що кожен учень може гарно вчитися, якщо вчитель правильно визначить його здібності і розвиватиме позитивні якості, а негативні – усуватиме. В характеристику записуються «висновки зі щоденних спостережень за підготовкою учня до уроків, засвоєнням і запам'ятовуванням навчального матеріалу» [9, с. 48]. Наприклад, характеризуючи учня 5 класу П.Л., класний керівник М. Лисак визначає індивідуальні особливості вихованця так: «Учень кожне нове поняття сприймає не відразу, а після зіставлення з відомим. Кожне нове поняття він намагається спочатку заперечувати, знаходячи в ньому те, що має бути не відповідати отриманим раніше знанням. Він важко засвоює новий матеріал, якщо не знаходить у ньому зв'язку з відомим. Спостереження показали, що кожен пропуск уроку, кожне втрачене поняття серйозно відбивається на успішності учня. Вчителям слід ретельно стежити за тим, щоб у системі засвоєваних учнем знань не було розривів, пропусків» [9, с. 48].

Як директор Павлівської школи, В. Сухомлинського впроваджує у практику роботи колективу обговорення педагогічних характеристик учнів на нарадах учителів, які викладають у даному класі, а окремих характеристик – на засіданнях педагогічної ради. Таке колективне обговорення, за словами Василя Олександровича, спонукало вчителів більш глибоко і всебічно вивчати учнів, допомогло дійти спільної думки з приводу того, що саме слід вивчати в індивідуальних особливостях вихованця.

У Павлівській школі вже на початку 1950-х років була розроблені чітка методика складання педагогічної характеристики. Матеріалом для неї були

спостереження за процесом засвоєння учнем на уроці програмного матеріалу, процесом набуття ним практичних навичок і формування світогляду. Вчителі вивчали не лише відповіді учнів на уроці, але й питання, які задають учні. Результати цих спостережень, записані в щоденник учителя, наприкінці навчального року аналізувалися шляхом зіставлення характерного для учня в останні дні навчального року з тим, що було записано на початку та всередині навчального року. До уваги бралися і спостереження за роботою учня вдома, під час виконання домашніх завдань. Після обговорення характеристик на нараді учителів даного класу вони остаточно редагувалися, і частина з них аналізувалася на засіданні педагогічної ради [9, с. 49].

Головне завдання характеристики, за В. Сухомлинським, – «бути засобом подальшого покращення успішності учня» [9, с. 49]. Тому закономірно, що педагогічні характеристики, складені вчителями Павлівської СШ у I половині 1950-х років, вирізняються певним раціоналізмом, що пояснюється націленістю вчителів на розумовий розвиток учнів. На підставі аналізу 50 педагогічних характеристик випускників Павлівської СШ 1954 р. ми дійшли таких висновків. Частота фіксування одних і тих же якостей у характеристиках різних учнів дуже висока: в характеристиках 50 випускників 28 разів згадується якість «уважний», по 25 – «наполегливий у подоланні труднощів у навчанні» та «чітко і акуратно виконує домашні завдання», відзначаються особливості мови – 43, пам'яті – 37, активність – 23, старанність – 27 разів і т. п. Вчителі, як правило, відзначають лише те, до якої діяльності схильний учень («любить фізичну працю», «схильна до рукоділля», «цікавиться радіотехнікою»). Якісна характеристика здібностей і ступінь прояву їх зазвичай не відзначаються. Окрім того, характеристики дуже стислі (максимум – півсторінки рукописного тексту) [3, арк. 83, зв. – арк. 92, зв.].

Як бачимо, серед відзначених вчителями особливостей характеру учнів центральне місце займають пізнавальні процеси, ставлення до навчання, характеристики навчальної діяльності, вольові якості. Цей факт підтверджує наш висновок про те, що вчителі сприймають учня передусім як суб'єкта навчальної діяльності, а не як особистість.

Сам В. Сухомлинський, зізнаючись, що «на перших порах нам було дуже важко готувати педагогічну характеристику дитини» [11, с. 447], все ж був твердо переконаний: «Робота кожного вчителя, директора, завуча над педагогічною характеристикою дитини – це ази педагогічної культури. Без знання дитини нема школи, нема виховання, нема справжнього педагога і педагогічного колективу» [11, с. 449]. Наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. вивчення учня та складання на цій основі його педагогічної характеристики було поставлено В. Сухомлинським на наукову основу. Це була «постійна, вдумлива робота кожного вчителя над педагогічною характеристикою дитини з її складним духовним світом, з її радощами і прикростями, а в основі педагогічної характеристики лежать психологічний аналіз, спостереження, вивчення» [11, с. 455].

У 1965 році вперше в системі українській середньої освіти в Павлиській СШ з ініціативи В. Сухомлинського почав діяти психологічний семінар для учителів, метою якого було, за визначенням самого Василя Олександровича, «дослідження людини» [13]. Ефективність психологічного семінару як форми вивчення особистості учня була вражаючою: підвищення психологічних знань вчителів не лише сприяло глибшому пізнанню ними учнів, але й, як наслідок, зумовило кардинальне оновлення підходів до складання характеристики школяра. І виявилось це не лише формально – у зміні назви характеристики з «педагогічної» на «психолого-педагогічну», а насамперед – у якісно новому змісті самої характеристики. Успішність, залишаючись одним із важливих елементів характеристики, все ж відходить на другий план. Василь Олександрович наголошує, що частіше треба підходити до учня «просто як до людини, забути про оцінку його знань і перестати одним цим вимірювати його гідність» [10, с. 51].

Так, у характеристиках учнів, складених учителями Павлиської СШ у другій половині 1960-х рр., «на першому місці стоїть здоров'я, фізичний розвиток дитини, характеристика умов її всебічного розвитку, індивідуальних особливостей розумового розвитку: як дитина сприймає предмети і явища навколишнього світу, як у неї відбувається формування понять, які особливості її мови, як вона запам'ятовує, як розвинуто в неї образне й абстрактне мислення, яке емоційне забарвлення її мови, взагалі який ступінь її емоційної культури» [11, с. 447]. Педагог, характеризуючи учня, описує середовище, обставини, в яких формується інтелект дитини: спиняється на позитивних і негативних факторах, від яких залежить багатство її сприймання, уявлень, мови, кругозору. При цьому велика увага приділяється аналізу інтелектуального життя сім'ї.

В. Сухомлинський акцентує на надзвичайно важливій стороні педагогічної характеристики – її перспективності. «Ми прагнемо не тільки аналізувати те, що є, а й висловлюємо свої міркування, наміри, плани активного виховного впливу на особистість дитини, розповідаємо про те, як уже зараз здійснюється цей вплив, які труднощі зустрічаються у виховній роботі. Ми не тільки бачимо людину такою, яка вона є, але й проектуємо розвиток її інтелекту, моральності, естетичної й емоційної культури» [11, с. 449].

Підґрунтям для складання характеристик школярів були глибокі, методично продумані, емоційні доповіді директора та їх обговорення на психологічному семінарі. Нами проаналізовано 47 протоколів психологічних семінарів, які зберігаються в Педагогічно-меморіальному музеї В.О. Сухомлинського (сmt Павлиш Кіровоградської області) [4-7]. Самим В. Сухомлинським було проведено 40 семінарів, на яких було прослухано і обговорено 31 доповідь Василя Олександровича. Всі вони стосуються психічного розвитку дитини та спрямовані на вивчення педагогом учня, покращення навчально-виховної роботи в школі: «Питання психологічної культури уроку» (26.01.1966), «Психічні особливості підлітків» (13.10.1966), «Вчити учнів управляти своїми бажаннями» (25.02.1967), «Праця як важлива

умова повноцінного морального і розумового виховання» (23.10.1968), «Дисципліна і почуття обов'язку» (11.01.69), «Проблема взаємовідносин учителя й учнів» (20.01.1970) та ін. Знання, отримані вчителями на семінарі, знаходили своє практичне втілення у вивченні, пізнанні ними своїх вихованців і, відповідно, у характеристиках школярів.

Для прикладу, проаналізуємо психолого-педагогічну характеристику учня 7 класу Юрія О., яка розглядалася на засіданні психологічного семінару 12.11.1969 р. Насамперед зазначимо, що характеристика складена надзвичайно розлого і детально (8 сторінок рукописного тексту) [7, арк. 21, зв. – арк. 25], тому подаємо її у скороченому вигляді з нашими коментарями.

На початку характеристики вчитель дає докладний опис умов, в яких зростає учень. Мати Юрія працює на хлібозаводі вантажником. Батько був засуджений і залишив сім'ю. Мати, вийшовши заміж вдруге, всіляко догоджає новому чоловіку, вибачає все, зовсім забуваючи про сина. Вітчизна же зовсім не цікавиться вихованням Юрія, зловживає алкоголем, влаштовує скандали. Через такі обставини в сім'ї хлопець часто буває у дідуса та бабусі, які радо його приймають, намагаючись у всьому догодити і не вимагаючи нічого робити. Юрій має старшого брата, який засуджений за хуліганство і перебуває в колонії.

Зрозуміло, що такі сімейні умови негативно відбиваються на формуванні характеру Юрія. До школи він вступив невідповідно, але з перших днів навчання показав себе здібним, кмітливим учнем, який швидко все сприймає і запам'ятовує. Зважаючи на природні здібності, Юрій переходив з класу в клас, не докладаючи зусиль до навчання. Улюбленим його заняттям була гра за селищем у проваллі, полі, на вигоні, тобто там, де за ним не могли спостерігати дорослі. В молодших класах хлопчик заради гри часто пропускав уроки. Подорослішавши, став відповідально ставитися до відвідування занять, «хай би що говорили вдома, нехай хворий, нехай негода, але до школи прийде обов'язково, за минулий рік не пропустив жодного уроку, у цьому році теж. Але навчання його закінчується разом із закінченням уроків. Прийшов додому – і зразу на вулицю» [7, арк. 22, зв.].

Таке невідповідальне ставлення до навчання, на думку вчителя, є наслідком сімейного виховання, точніше – відсутності виховання, коли дитину змалку зовсім не привчали до роботи. Тепер семикласник Юрій вже не слухає матір, перемовляється з нею, розуміючи, що не може довести свою правоту, може грюкнути дверима. Щоправда, у школі поводить інакше: на зауваження вчителя реагує, обов'язково визнає свою провину. «В розмові з ним треба бути вимогливим, але не ображати його, тому що замовкне і не скаже жодного слова» [7, арк. 22, зв.].

Перед тим, як характеризувати успішність Юрія і загальний розумовий розвиток, учитель визначає особливості темпераменту хлопця: «Юрій має холеричний темперамент, хоч ще не зовсім яскраво виражений. Йому завжди потрібно нагадувати про стриманість і самовладання» [7, арк. 23].

Наголошуючи на тому, що основою пізнання є увага, педагог визначає увагу учня як нестійку і конкретизує: «Він може зосередитися на чомусь цікавому і то не надовго, він може слухати мимоволі, але свідомо спрямувати свою увагу не може» [7, арк. 23]. Важливо, що вчитель відразу ж ставить перед собою завдання, спрямоване на підвищення уваги школяра: «Його потрібно тримати весь час у полі своєї уваги, спрямовувати його діяльність і наполегливо формувати інтерес до навчальної роботи, уміння володіти собою» [7, арк. 23].

Про глибоке психологічне розуміння вчителем свого вихованця свідчить те, що описуючи бідність і невиразність мови Юрія («вживає нелітературні слова, не вміє користуватися художніми засобами») та стиль письма («нерозбірливе, некаліграфічне, неакуратне»), педагог зауважує: усне і письмове мовлення «ніби відбиває характер Юри» [7, арк. 23]. Попри нестійку увагу, незібраність, несистематичне виконання домашніх завдань, «навчальний матеріал засвоює швидко, точно, вміє зробити висновки з тільки що розказаного, ... відповідає чітко, осмислено, навіть відтворює своїми словами» [7, арк. 23, зв.].

У характеристиці яскраво виражений індивідуальний підхід до учня: «Ось на уроці Юра дуже активний, руку підносить, розв'язує одну задачу, другу, і досить поглядом дати йому зрозуміти, що ти бачиш, як він працює, він почне старатись ще краще» [7, арк. 23, зв. – арк. 24]. Водночас вчитель, підкреслюючи, що «Юра не має чіткої цілеспрямованості, не має твердих переконань, ясних принципів (хай ще дитячих, якими б він керувався в своїй діяльності)», доходить висновку: «Такі учні часто йдуть під вплив інших» [7, арк. 24]. Характеристика захоплює об'єктивністю, всебічним знанням учня: «Незважаючи на те, що Юра росте бездоглядним, він відзначається серед товаришів чесністю, ніколи не траплялося, щоб у школі він що-небудь привласнив собі, щоб когось обдурив, зі сльозами на очах завжди скаже правду, він добрий, ніколи на таїть зла» [7, арк. 24, зв.].

Юрій любить фізичну працю. Відчувається, що ця риса характеру особливо імponує вчителю, оскільки описано її докладно, навіть із захопленням. Це ціла художня мініатюра, яка, на наш погляд, напрочуд точно і яскраво передає радість вчителя від результатів свого впливу на учня, тому подаємо її без скорочень: «Ходили ми весною до лісу. Застав дощ. Розвели вогнище. Грїтись всі охочі, а збирати по дощі сушняк не дуже приємно. Зате Юрі підтримувати вогнище не потрібно нагадувати. Мокрий, але задоволений, він весь час мотається по лісу, збираючи сухі дрова. Дехто з учнів взяв велосипед, назад – грязюка, не потягнуть їх. І знову Юра допомагає безвідмовно. Юра завжди поділиться з товаришами. Чергує клас – Юра старший черговий на своєму ряду. Це діти довірили йому цей пост, і з своїми обов'язками він справиться добре. Проводили військову гру влітку, обрали Юру командиром. Його цінують в класі за хороші риси» [7, арк. 24, зв. – арк. 25]. Додамо, що визначивши працю осередком навчально-виховного процесу, В. Сухомлинський довів, що «школа базується не на учителю, не на учневі, а на праці. Він підкреслював, що школа та виховання обертаються навколо праці,

як земля навколо сонця» [14, с. 20]. Саме цим пояснюється підвищена увага В. Сухомлинського до формування такої риси характеру, як працелюбність. Причому – і це яскраво демонструє аналізована характеристика – саме індивідуальний підхід до учня сприяє формуванню любові до праці: якщо змалечку, в родині, Юрій не був привчений працювати, то у процесі навчання в школі, очевидно, у результаті продуманого та вміло організованого виховного впливу у нього сформувалася ця риса характеру.

Наприкінці характеристики вчитель окреслює заходи і ставить перед собою завдання, які спрямовані на покращення особистих якостей та формування позитивних рис характеру учня: «На кожному уроці треба стежити за ним, щоб не випустити з поля зору. Особливу увагу слід звернути на своєчасний розвиток суспільно-корисних потреб» [7, арк. 25]. Примітно, що педагог обґрунтовує свою позицію, спираючись на психологічні знання, очевидно, отримані на шкільному психологічному семінарі: «Якщо потреби розвиваються стихійно, поза увагою батьків і вчителів, можна спостерігати розвиток одних потреб за рахунок інших. Надмірний розвиток у дитини потреби в різноманітних розвагах і відсутність потреби виконувати свої обов'язки може сприяти формуванню у неї різних негативних рис характеру: егоїзму, нечесності. По відношенню до Юри треба постійно здійснювати індивідуальний підхід, працювати не тільки з учнем, а й з батьками» (характеристика складена класним керівником Вовченко Г.Я.) [7, арк. 25].

Отже, проблема психолого-педагогічної характеристики учня перебувала у центрі уваги В. Сухомлинського протягом усього періоду його керівництва Павлиською СШ. Проаналізовані характеристики I половини 1950-х рр. та кінця 1960-х рр. дають підстави для висновку, що погляди Василя Олександровича на проблему психолого-педагогічної характеристики не були сталими, а еволюціонували паралельно з розвитком педагогічного світогляду вченого, що яскраво відбилася у змісті характеристик, складених педагогами очолюваного ним колективу: від констатації рівня успішності учнів і пов'язаних з ним інтелектуальних якостей до глибокого проникнення у суть психічних процесів, вдумливого аналізу і з'ясування причин складних і часом суперечливих проявів особистості учня, рекомендацій щодо шляхів покращення характеру вихованців. Пізнання учнів вчителями стало більш повним і глибоким, з перевагою в уявленнях про учнів позитивних якостей. Розуміння учнів педагогами набуло творчого характеру, що виявилось в умінні виділити індивідуальну своєрідність особистості кожного учня, тенденції його розвитку.

Вважаємо, що якісні позитивні зміни у вивченні педагогом учня, і, як наслідок, у змісті характеристик були зумовлені функціонуванням у Павлиській школі психологічного семінару, що був організований В. Сухомлинським і діяв під його керівництвом. Наразі у науковій літературі немає спеціальних досліджень, які б висвітлювали мету, організаційні особливості та зміст засідань психологічного семінару як інноваційної за змістом та ефективною за

результативністю форми вивчення учня. Це й визначило предмет нашого наступного дослідження.

Література:

1. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлиської СШ. 31.10.49-25.06.1951 / Павлиський державний педагогічно-меморіальний музей В.О. Сухомлинського, ППММС 12999, 120 арк.
2. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлиської СШ. 24.08.51-23.08.52 / Там само, ППММС 13000, 59 арк.
3. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлиської СШ на 1953-54 н.р. / Там само, ЛВ 13004, 97 арк.
4. Книга протоколів засідань психологічного семінару Павлиської СШ / Там само, ЛВ 12994, 49 арк.
5. Книга протоколів засідань психологічного семінару Павлиської СШ / Там само, ЛВ 1655, 40 арк.
6. Книга протоколів засідань психологічного семінару Павлиської СШ. 09.10.1968–16.04.1969/ Там само, ЛВ 1656, 54 арк.
7. Книга протоколів засідань психологічного семінару Павлиської СШ. 8.09.1969–22.09.1971 / Там само, ППММС 1657, 95 арк.
8. Сухомлинська О. В. Василь Олександрович Сухомлинський – наукова біографія / О. В. Сухомлинська // В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів : монографія / упоряд. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. – С. 14-24.
9. Сухомлинский В. А. Педагогическая характеристика ученика / В. А. Сухомлинский // Народное образование. – 1953. – № 4. – С. 46-49.
10. Сухомлинский В. А. Письмо о педагогической этике / В. А. Сухомлинский // Народное образование. – 1970. – № 11. – С. 48-52.
11. Сухомлинський В. О. Розмова з молодими директором школи / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Рад. шк., 1976. – Т.4. – К. : Рад. школа, 1977. – С. 391-626.
12. Сухомлинський В. О. На нашій совісті – людина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 5. – 1977. – С. 203–217.
13. Сухомлинський В. О. Етика відносин у педагогічному колективі школи / В. О. Сухомлинський // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dnpb.gov.ua/id/482/?PHPSESSID=bc188b7934fecf891607fb102bfa3a1>.
14. Франгос Х. Від Сократа до В. Сухомлинського через Ж. Піаже та Л. Виготського / Х. Франгос // Початкова школа. – 1993. – № 10. С. 18-20.